

पाणिनीय व्याकरणका लौकिक तथा वैदिक आदेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

मतिप्रसाद ढकाल (विद्यावारिधि)

व्याकरण विभाग, कालिका संस्कृत विद्यापीठ, गैँडाकोट

Article History : Submitted 10, Nov. 2023.; Reviewed: 18, Jan. 2024; Revised : 5, Feb. 2024

Corresponding Author : Mati Prasad Dhakal

E-mail : dhakalmati@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/bpjms.v2i01.65907>

सारसङ्क्षेप

महर्षि पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिका विचारलाई विशेष विचारविमर्श गरी तयार गरिएको वैदिक र लौकिक संस्कृत भाषासँग सम्बद्ध व्याकरणलाई पाणिनीय व्याकरण भनेर चिनिन्छ। विशेषतः पाणिनीय लौकिक प्रक्रियाको अध्ययन र अनुसन्धान विगतदेखि वर्तमानसम्म यत्रतत्र भइरहेको छ भने पाणिनीय वैदिक प्रक्रियातर्फ रुचि राख्ने अध्येता तथा अनुसन्धाताहरू वर्तमानमा अत्यन्त न्यून रहेका छन्। पाणिनीय वैदिक प्रक्रियाका नियम र प्रयोग पनि तुलनात्मक रूपमा जटिल छन्। पाणिनीय वैदिक प्रक्रियाका पक्षहरूसँग परिचित नभईकन वैदिक मन्त्रहरूको समुचित उच्चारण पनि गर्न सकिँदैन। लोप, आगम र आदेशका प्रक्रियाको बोध हुन सकेमा वैदिक प्रक्रियालाई पनि सरल रूपमा बुझ्न सम्भव छ। लोप र आगमका तुलनामा आदेशका प्रक्रियाहरूको सङ्ख्या र व्यापितसमेत बढ्ता रहेको छ। स्वरवर्णदेश, व्यञ्जनवर्णदेश, अयोगवाहादेश, धात्वादेश, प्रातिपदिकादेश, सुप्रत्ययादेश, तिङ्प्रत्ययादेश, कृतप्रत्ययादेश र विकरणप्रत्ययादेशसँग सम्बद्ध पाणिनीय वैदिक प्रक्रियाका ११९ नियम र तदन्तर्गतका प्रमुख प्रयोगका आधारमा यहाँ लौकिक नियम र उदाहरणहरूका भिन्नताको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ। फलस्वरूप यसबाट अकार, आकार, इकार, ईकार, उकार, ऊकार, ऋकार, ॠकार, एकार, ओकार, ऐकार र औकार १२ स्वरवर्ण, ककार, नकार, मकार, यकार, रेफ, वकार, सकार र हकार आठ व्यञ्जनवर्ण, एउटा अयोगवाह वा विसर्ग, अद्, चाय्, ह्वु र ओहाक् चार धातु, दन्त, समान, सह र कु चार प्रातिपदिक, सु, औ, जस्, अम्, टा, भिस्, भ्यस्, डि र सुप् नौ सुप्रत्यय, इरेच्, हि, अम्, ध्वम् र त पाँच तिङादिष्ट प्रत्यय, लिट् र क्त्वा दुई कृतप्रत्यय तथा च्त्वि, शानच् र श्ना तीन विकरणप्रत्ययका स्थानमा गरिएका स्वरवर्णात्मक, व्यञ्जनवर्णात्मक, अयोगवाहात्मक, अक्षरात्मक र शब्दात्मक परिवर्तनहरूको मूल्याङ्कन गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : पाणिनीय, प्रक्रिया, आदेश, नियम, प्रयोग, वेद, लोक।

विषयपरिचय

पाणिनीय व्याकरण वैदिक संस्कृत र लौकिक संस्कृत दुवै भाषामा आधारित छ। पाणिनीय व्याकरण परम्परामा भट्टोजिदीक्षितले आफ्नो *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* पुस्तकको संज्ञाप्रकरणदेखि उत्तरकृदन्तसम्मको भागलाई नव्यव्याकरणको शैलीमा सम्पादन गरे पनि अन्तिम दुई प्रकरण *वैदिकी प्रक्रिया* र *स्वरप्रक्रिया* भने प्राचीन व्याकरण अर्थात् अष्टाध्यायी पद्धतिमा नै सम्पादन गरेका छन्। पाणिनिको लौकिक व्याकरण जति महत्त्वपूर्ण छ, वैदिक व्याकरणका यी दुवै प्रकरण पनि त्यत्तिकै महत्त्वपूर्ण छन् किनकि वेदको रक्षा गर्नु व्याकरण अध्ययन गर्नुको मुख्य प्रयोजन मानिन्छ (पतञ्जलि, २००४, पृ. २०)। प्रचलित *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*को वैदिक प्रकरणमा २६२ वटा नयाँ सूत्रहरू र पूर्ववर्ती लौकिक प्रकरणमा चर्चा गरिएका

३३ वटा पुरानै सूत्रहरू गरी २७५ वटा पाणिनीय सूत्रहरू र ४१ वटा कात्यायनीय एवम् कात्यायनेतर वार्तिकहरू गरी ३१६ नियमहरूको अध्ययन गरिएको भए पनि सिद्धान्तकौमुदीका कुनै पनि प्रकरणमा हालसम्म चर्चा नगरिएका सात वार्तिकलाई व्याकरणमहाभाष्य, काशिकावृत्ति, प्रक्रियाकौमुदी, लघुशब्देन्दुशेखर र बृहच्छब्देन्दुशेखर ग्रन्थका आधारमा वैदिक प्रकरणमा समावेश गर्न उपयुक्त देखिएका (ढकाल, २०८०, पृ. १९) कारण वैदिक प्रकरणका समग्र सूत्र तथा वार्तिक नियमको सङ्ख्या ३२३ रहेको छ । ती नियमहरूमध्ये २०४ वटा नियमहरू वचनव्यवस्था, संज्ञाविधान, उपसर्गको प्रयोग, विभक्तिविधान, लुक्विधान, श्लुविधान, लोपविधान, आगमविधान, लिङ्गविधान, व्यत्ययको व्यवस्था, अनुप्रयोगको व्यवस्था, प्रत्ययविधान, द्वित्वविधान, प्रकृतिभावको विधान जस्ता आदेशोत्तर नियमसँग तथा निपातनमूलक आदेश नियमसँग सम्बद्ध रहेका छन् भने पाणिनीय वैदिक व्याकरणका निपातनेतर आदेश नियमको सङ्ख्या ११९ रहेको छ । पौडेल (२०६८), सुवेदी (२०७१), ढकाल (२०८०) आदिका अध्ययनहरूमा पाणिनीय वैदिक प्रक्रियाको सोदाहरण व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको भए पनि तिनमा र नागेश भट्ट (१८८१, १८८२) आदिका अन्य अध्ययनहरूमा समेत लौकिक प्रक्रियाका आदेश नियम र प्रयोगहरूसँग वैदिक प्रक्रियाका आदेश नियम र प्रयोगहरूको पार्थक्य विश्लेषण गरिएको देखिँदैन । त्यसैले यो अध्ययन मुख्यतः पाणिनीय वैदिक प्रक्रियाका निपातनेतर आदेश नियम र प्रयोगहरूसँग पाणिनीय लौकिक प्रक्रियाका आदेश नियम र तदन्तर्गतका प्रयोगहरूको पार्थक्य विश्लेषण गर्न केन्द्रित रहेको छ ।

समस्याकथन

पाणिनीय व्याकरणका वैदिक प्रक्रियाहरू मूलतः वैदिक वाङ्मयसँग सम्बद्ध छन् तर लोप, आगम र विकार वा आदेशका दृष्टिले हालसम्म तिनको लौकिक प्रक्रियासँग पार्थक्य विश्लेषणको पृथक् अध्ययन एवम् अनुसन्धान भएको नदेखिएकाले यस अध्ययनका निमित्त निम्न समस्याहरू रहेका छन् :

- (क) आदेशका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका वैदिक प्रक्रियाका नियम र प्रयोगहरू केकस्ता छन् ?
- (ख) पाणिनीय व्याकरणका वैदिक तथा लौकिक आदेश नियम र प्रयोगहरूमा केकस्तो भिन्नता छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

पाणिनीय व्याकरणका लौकिक प्रक्रियाभन्दा विशिष्ट रहेका वैदिक प्रक्रियाका आदेश नियम र प्रयोगहरूका सन्दर्भमा उठेका प्राज्ञिक जिज्ञासाको निम्नानुसार समाधान खोज्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ :

- (क) आदेशका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका वैदिक प्रक्रियाका नियम एवम् प्रयोगहरू केलाउनु र
- (ख) पाणिनीय व्याकरणका वैदिक र लौकिक नियम र प्रयोगहरूका बिचमा भिन्नता देखाउनु ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

यस अध्ययनमा मुख्यतः प्राथमिक स्रोतका अष्टाध्यायीसूत्रपाठ (पाणिनि, १९७७), व्याकरणमहाभाष्यम् (पतञ्जलि, २००४), वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (दीक्षित, १९५१), लघुशब्देन्दुशेखर (भट्ट, १८८१) र बृहच्छब्देन्दुशेखर (भट्ट, १८८२) पुस्तकाकार सामग्री तथा अंशतः द्वितीय स्रोतका वैदिकी प्रक्रिया (पौडेल, २०६८), स्वरवैदिकी प्रक्रिया (सुवेदी, २०७१ र ढकाल, २०८०) एवम् पाणिनीय व्याकरणको अनुशीलन (ढकाल, २०८०) पुस्तकाकार सामग्री तथा लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको समीक्षण (ढकाल, २०६७) विषयक अनुसन्धानात्मक शोधप्रबन्धमा प्राप्त तथ्यको वर्णनसहित आगमन विधिका माध्यमले विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अध्ययनको क्षेत्र र सीमा

पाणिनीय व्याकरणका समग्र आदेशप्रक्रियाहरूमध्ये यो अध्ययन मूलतः वेदमा प्रवृत्त हुने आदेशनियम र प्रयोगहरूको विश्लेषणमा केन्द्रित भएको छ भने वेदमा प्रवृत्त हुने भए पनि निपातनमूलक आदेशनियम र प्रयोगहरूको अध्ययनलाई यसमा समावेश गरिएको छैन। यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य जटिल ठानिएका वैदिकप्रक्रियाका आदेशनियम र प्रयोगलाई सरलीकरण गर्नु रहेकाले यसमा लौकिकप्रक्रियाका आदेशनियम र प्रयोगको तुलनात्मक रूपमा सामान्य चर्चा मात्र गरिएको छ।

वैदिक आदेश नियमको अध्यायगत व्यवस्था

पाणिनीय वैदिक व्याकरणको पहिलो अध्यायमा पढिएका १० वटा वैदिक नियम वचन, संज्ञा, उपसर्गको व्यवस्था र कित्त्वसँग केन्द्रित रहेका कारण तिनमा आदेशको चर्चा गरिएको पाइँदैन। दोस्रो अध्यायमा पनि १० वटै वैदिक नियमको व्यवस्था गरिएको छ। तीमध्ये नौ नियम विभक्ति र लिङ्गको व्यवस्थाका साथै प्रत्ययको लुक् र श्लुसँग सम्बन्धित छन् भने एउटा नियम घस्लु आदेशसँग सम्बद्ध छ। तेस्रो अध्यायमा पढिएका ५६ नियमहरूमध्ये ४७ नियमले अनुप्रयोग, संज्ञा, लोप, आगम, व्यत्यय, प्रत्ययको विधान र निपातन गर्छन् भने नौ नियमहरूले चड्, अड्, कानच्, क्वसु, ऐत्व, शायच् र भ आदेशको व्यवस्था गरेका छन्। चौथो अध्यायमा पढिएका ५२ वटै वैदिक नियमहरू प्रत्ययको विधान, प्रत्ययको लुक् र आगमसँग सम्बन्धित रहेका कारण तिनमा आदेशको चर्चा गरिएको देखिँदैन। पाँचौँ अध्यायमा पढिएका २५ वैदिक नियमहरूमध्ये २२ वटा नियम तद्धित तथा समासान्त प्रत्ययको विधान तथा डट् र थट् आगमसँग सम्बन्धित छन् भने तीन नियमले प्रकृतिको दीर्घ, पश्च र दत् आदेश गरेको पाइन्छ। छैटौँ अध्यायमा पढिएका ६१ वैदिक नियमहरूमध्ये २६ नियम लोप, आगम, द्वित्व, प्रकृतिभाव, अपिद्वद्भाव र निपातनसँग सम्बद्ध छन् भने ३५ नियमले दीर्घ, अत्व, आत्व, उत्त्व, पररूप, सम्प्रसारण, अनुनासिक, एङ्, की, शीर्षन्, स, अद्रि, सध, कव, का, रे, धि, र, अय, यण्, इयङ्, उवङ्, एवं अराङ् आदेशको व्यवस्था गरेका छन्। सातौँ अध्यायमा पढिएका ५१ वैदिक नियमहरूमध्ये १२ नियम संज्ञा, आगम, लुक्, श्लु र लोपसँग सम्बद्ध छन् भने बाँकी ३९ नियमहरूले सुप् प्रत्ययका स्थानमा पूर्वसवर्ण, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, याल्, इडा, डियाच्, ई, आङ्, अयाच् र अयार् आदेश, तका स्थानमा तात्, तप्, तनप्, तन र थन आदेश, भिसु, क्स, ईनम्, अनङ्, हु, मशु, ध्वात्, एत्व, ऋ, दुरसु, द्रविणसु, वृषण्, रिषण्, हि र अङ् आदेश, अकार, आकार र अभ्यासको इत्व, आकारको ईत्व, उकार र ऋकारको उत्त्व, सको तकार, रेफको लत्व, सकारको षत्व, अदङ् आदेश निषेध, दीर्घ निषेध, चुत्व निषेध, जश्त्व अभाव र सम्प्रसारणको अभावलाई व्यवस्थित गरेका छन्। त्यसैगरी आठौँ तथा अन्तिम अध्यायमा पढिएका ५८ वटा वैदिक नियमहरूमध्ये चार नियमहरू द्वित्व, नुट् र तुट् आगमसँग सम्बद्ध छन् भने बाँकी ५४ नियमहरू, नकारको रुत्व र णत्व, सकारको रुत्व, रेफ र षत्व, यकार र वकारका स्थानमा क्रमशः इकार र उकार, आकारको अनुनासिक, टिसंज्ञक वर्णका स्थानमा ओम् आदेश, ओम् र येको प्लुत, टिसंज्ञक वर्णको प्लुत, अनुदात्त प्लुत, प्लुत अनुदात्त र स्वरित प्लुत, यकार र वकारका स्थानमा क्रमशः इकार र उकार आदेशको विधानमा केन्द्रित देखिन्छन्। यसप्रकार पहिलो र चौथो अध्यायमा आदेश नियमको चर्चा नै नभेटिए पनि अन्य छ वटा अध्यायान्तर्गतका ११९ वटा नियमहरूले निपातनेतर आदेशको व्यवस्था गरेका छन्।

पाणिनीय वैदिक व्याकरणका प्रमुख आदेशहरू

यद्यपि लोपलाई पनि आदेश नै मानिन्छ तथापि वर्णात्मक रूपमा कुनै स्थानीका स्थानमा हुने परिवर्तनलाई आदेशका रूपमा ग्रहण गर्न उपयुक्त देखिन्छ। यस किसिमको आदेशलाई वर्णविकारका रूपमा अर्थ्याइएको छ (पतञ्जलि, २००४, पृ. २०) छ भने त्यसलाई नै आधार मानेर वर्णविकारका बारेमा विस्तृत अनुसन्धानसमेत गरिसकिएको छ (ढकाल, २०६७, पृ. १६५) तापनि हालसम्म पाणिनीय व्याकरणका वैदिक विकार वा आदेशहरूका बारेमा पृथक् अध्ययन तथा अनुसन्धान

भएको देखिँदैन । यसै सन्दर्भमा पाणिनीय वैदिक व्याकरणका विकार वा आदेशहरूलाई निम्नलिखित रूपमा मुख्यतः चार प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

क्र.सं.	आदेशका प्रकारहरू	आदेशहरू
(क)	वर्णादेश	अत्व, आत्व, उत्त्व, ऐत्व, भ, दीर्घ, दीर्घ निषेध, पररूप, सम्प्रसारण, अनुनासिक, र, अय्, यण्, इयङ्, उवङ्, अराङ्, पूर्वसवर्ण, एत्व, ऋ, अकार, आकार, अभ्यासको इत्व, आकारको ईत्व, क्त्वा प्रत्ययका आकारको ईनम्, उकार र ऋकारको उत्त्व, सको तकार, रेफको लत्व, सकारको षत्व, चुत्व निषेध, जश्त्व अभाव र सम्प्रसारणको अभाव, नकारको रुत्व र णत्व, सकारको रुत्व, रेफ र षत्व, यकार र वकारका स्थानमा क्रमशः इकार र उकार, टिसंज्ञक वर्णका स्थानमा ओम् आदेश, ओम् र येको प्लुत, टिसंज्ञक वर्णको प्लुत, अनुदात्त प्लुत, प्लुत अनुदात्त र स्वरित प्लुत आदेश ।
(ख)	अयोगवाहादेश	विसर्गको सकार आदेश ।
(ग)	प्रकृत्यादेश	अद्को घस्तु, चाय्को की, ह्व्को ह्, ओहाक्को हि, अपरको पश्च र पश्चा, दन्तको दत्, समानको स, सहको सध, कुको कव र का, शिरस्को शीर्षन्, दुष्टको दुरस्, द्रविणको द्रविणस्, वृषको वृषण् र रिष्टको रिषण् आदेश ।
(घ)	प्रत्ययादेश	सु, औ, जस्, अम्, टा, भ्यस्, डि र सुप् प्रत्ययका स्थानमा सु, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, याल्, इया, डियाच्, ई, आङ्, अयाच् र अयार्, भिस्को ऐस्, सु र अम्को अदङ्, इरेच्को रे, हिको धि, अम्को मश, ध्वम्को ध्वात्, तको तात्, तप्, तनप्, तन र थन, लिट्को कानच् र क्वसु, क्त्वाको क्त्वा, च्लिको चङ् र अङ् तथा श्नाको शायच् आदेश ।

उपर्युक्त वर्णादेशमध्ये अराङ्, अय्, आकारको ईनम्, ऋकारको उत्त्व, रेफको लत्व र जश्त्व अभावका प्रक्रियाहरू निपातनसँग सम्बद्ध रहेकाले यहाँ तिनको चर्चा गरिएको छैन । त्यसैगरी उपर्युक्त प्रकृत्यादेशहरूमध्ये पश्च, पश्चा, शीर्षन्, दुरस्, द्रविणस्, वृषण् र रिषण् आदेश निपातन नियमसँग सम्बद्ध रहेका कारण तिनको यहाँ चर्चा गरिएको छैन ।

पाणिनीय वैदिक तथा लौकिक वर्णादेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

वर्णादेशलाई मुख्यतः स्वरवर्णादेश र व्यञ्जनवर्णादेश दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । स्वरवर्णादेशलाई पनि एकस्वरवर्णादेश र द्विस्वरवर्णादेश गरी पुनः दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

एकस्वरवर्णादेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

पाणिनीय व्याकरणमा १३ प्रकारका एकस्वरवर्णका स्थानमा ४ प्रकारका सानुनासिक स्वरवर्णको; १२ प्रकारका निरनुनासिक स्वरवर्णको; ५ प्रकारका व्यञ्जनवर्णको; १५ प्रकारका अक्षरको तथा ७ प्रकारका शब्दको गरी जम्मा ४३ प्रकारको आदेश भएको पाइन्छ (ढकाल, २०६७, पृ. १६५-२५१) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा अकार, आकार, इकार, ईकार, उकार, ऊकार, ऋकार, ऋकार र एकार गरी नौ वटा स्वरवर्णका स्थानमा आँ, दीर्घ, आ, इ, ई, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, य्, र्, व्, अद्रि, अनङ्, इयङ्, उवङ् र प्लुत आदेश तथा ओ, ऐ र औको प्लुत मात्र आदेश भएको छ । यी आदेशको विधानका लागि ५५ वटा वैदिक नियमहरूको प्रवृत्ति भएको देखिन्छ ।

अकारको दीर्घ, आत्व र अद्रि आदेश

वेदमा तुजादि आकृति गणपठित धातुहरूका अभ्यासमा रहेका अकार, इकार र उकारको दीर्घ हुने (पाणिनि/पा., अष्टाध्यायी/अ. ६।१।७) भएकाले तुतुजानः, मामहानम्, दाधार, तूताव जस्ता शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा दीर्घ नहुने हुँदा तुतोज, ममहानम्, दधार, तुताव जस्ता शब्द बन्दछन्। त्यस्तै वेदमा तु, नु, घ, मक्षु, तड्, कु, त्र र उरुष्य शब्दहरूका अन्त्य अकार र उकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३३) भएकाले तू न, नू मर्तः, घा स्यालात्, मक्षू गोमन्तमीमहे, भरता जातवेदसम्, कूमनाः, अत्रा ते, यत्रा नश्चक्रा र उरुष्या णः प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन्। यसैगरी ऋग्विषयक प्रयोगमा दुई अचूले बनेका अह, एव, यत्र, तत्र, नह, हन्त, अथ, खलु, किल, सुष्ठु, ननु, इति, इव, वन, वत, नहि, जातु, कुत्र, अव, अनु, पशु, सह, अच्छ आदि निपात शब्दका अन्त्य अच् (अकार, इकार र उकार) को पनि दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३६) भएकाले एवा सिद्ध हुन्छ भने लोकमा दीर्घ नहुने भएकाले एव प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी शिष्टहरूले प्रयोग गरेका आधारमा दुई अचूले नबनेका अन्य शब्दहरूका अकार, इकार र उकारको पनि दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३७) भएकाले पूरुषः, दण्डादण्डि, केशाकेशि, मुष्टीमुष्टि, बाहूबाह्वि इत्यादि शब्द सिद्ध हुन्छन्। त्यस्तै वेदमा नाम् पर भएमा अङ्गसंज्ञक अजन्त शब्दका अकार, इकार, उकार र ऋकारको विकल्पले दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।४।५) भएकाले धातणाम् र धातृणाम् शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा नित्य रूपमा दीर्घ हुने भएकाले धातणाम् मात्र प्रयोग गरिन्छ।

वेदमा मतुप् प्रत्यय पर भएमा सोम, अश्व, इन्द्रिय र विश्वदेव्य शब्दका अकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३१) भएकाले अशवावतीम्, सोमावतीम्, इन्द्रियावान् र इन्द्रदेव्यावता शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा दीर्घ नहुने भएकाले अशवतीम्, सोमवतीम्, इन्द्रियवान् र इन्द्रदेव्यवता शब्दको प्रयोग हुन्छ। यसैगरी ऋग्वेदमा दुई अचूले युक्त भएको तिडन्त शब्दका अन्त्य अकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३५) भएकाले विद्या र चक्रा शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा दीर्घ नहुने भएकाले विद्य र चक्र शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी वेदमा सम्बुद्धिभिन्न सर्वनामस्थानसंज्ञक विभक्तिहरू पर भएमा अङ्गसंज्ञक नकारान्त शब्दका षकारपूर्वक उपधामा रहेका अच् (अकार) को विकल्पले दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।४।९) भएकाले ऋभुक्षणम् र ऋभुक्षणम् शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा नित्य रूपमा दीर्घ भएर ऋभुक्षणम् शब्दको मात्र प्रयोग गरिन्छ।

वेदमा क्यच् प्रत्यय पर भएमा अश्व र अघ शब्दका अन्त्य अकारका स्थानमा आत्व हुने (पा.,अ. ७।४।३७) भएकाले अशवायन्तः र अघायवः शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा अकारको ईत्व भएर अश्वीयन्तः र अघीयन्ति प्रयोग गरिन्छ। त्यस्तै क्यच् प्रत्यय पर भएमा यजुर्वेदको कठशाखाअन्तर्गतका देव र सुम्न शब्दका अकारका स्थानमा आत्व हुने (पा.,अ. ७।४।३८) भएकाले देवायन्तः र सुम्नायन्तः शब्द बन्दछ भने लोकमा अकारको ईत्व भएर देवीयन्तः र सुम्नीयन्तः शब्द सिद्ध हुन्छ।

वेदमा श्लु पर भएमा अभ्यासका अच् वर्णका स्थानमा बहुल प्रकारले इत्व हुने (पा.,अ. ७।४।७८) भएकाले विवृष्टि शब्द बन्दछ भने लोकमा शपको श्लु नभई लुक् भएर वृष्टि शब्द सिद्ध हुन्छ। यसैगरी वेदमा आप् प्रत्यय (टाप्, चाप् र डाप् प्रत्यय) पर भएमा पावक आदि शब्दमा प्रत्ययमा रहेका ककारदेखि पूर्ववर्ती अकारको इत्व नहुने (कात्यायन/का., महाभाष्य/म.भा. ७।३।४५।२) भएकाले पावकाः शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा इत्व निषेध नहुने भएकाले अकारको इत्व भएर पाविकाः शब्दको निर्माण हुन्छ। त्यसैगरी वेदमा क्यच् प्रत्यय पर भएमा पुत्रभिन्न अकारान्त शब्दका अकारको ईत्व र दीर्घ नहुने (पा.,अ. ७।४।३५) भएकाले मित्रयुः शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा ईत्व निषेध र उ प्रत्ययसमेत नहुने भएकाले प्रथम पुरुषको बहुवचनमा मित्रीयन्ति शब्द बन्दछ। त्यस्तै वेदमा क्यच् प्रत्यय पर भएमा पुत्र आदि शब्दलाई छाडेर अकारान्त शब्दका अकारको ईत्व र दीर्घ नहुने (का.,म.भा. ७।४।३५।१) भएकाले जनीयन्तः शब्द बन्दछ।

वेदमा स्त्रीलिङ्गमा विष्वक् र देव शब्द तथा सर्वनामसंज्ञक शब्दमा र यी शब्दभन्दा अन्यत्र पनि बहुल प्रकारले अन्त्य अच् (अकार) का स्थानमा अद्रि आदेश हुने (प.,म.भा. ६।३।९२ भाष्येष्टि) भएकाले विश्वाची, घृताची, देवद्रीचीम् र कद्रीची शब्दको निर्माण हुन्छ।

आकारको अनुनासिक (आँ) र ऐकार आदेश

अट् प्रत्याहारमा पर्ने वर्ण पर भएमा रुभन्दा पूर्ववर्ती आकारका स्थानमा नित्य रूपमा अनुनासिक हुने (पा.,अ. ८।३।३) भएकाले महौ इन्द्रः वाक्य सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी लेट् लकारका स्थानमा आदेश गरिएका प्रथम पुरुष र द्वितीय पुरुषका आत्मनेपदसंज्ञक द्विवचनसम्बन्धी आकारका स्थानमा ऐकार हुने (३।४।९५) भएकाले मादयैते शब्द सिद्ध हुन्छ।

इकारको दीर्घ, ई, ईत्व, गुण (ए), यण् (यकार), अनङ् र इयङ् आदेश

वेदमा प्रथमा विभक्तिदेखि भिन्न विभक्ति पर भएमा ओषधि शब्दका इकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३२) भएकाले ओषधीभ्यः र ओषधीषु शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा दीर्घ नहुने भएकाले ओषधिभ्यः र ओषधिषु शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यसैगरी सुञ् निपात शब्द पर भएमा ऋचाविषयक प्रयोगमा इगन्त शब्दका इकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।३।१३४) भएकाले अभी षु णः सिद्ध हुन्छ। त्यस्तै वेदमा द्विवचन विभक्ति पर भएमा अस्थि, दधि, सक्थि र अक्षि शब्दका अन्त्य इकारका स्थानमा ई आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।७७) भएकाले अक्षीभ्याम् बन्दछ भने लोकमा अक्षिभ्याम् शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यसैगरी वेदमा घसंज्ञक तरप् र तमप् प्रत्यय पर भएमा नलोप भएका रथिन् शब्दका इकारको ईत्व हुने (का.,म.भा. ८।२।१७।१) भएकाले रथीतरः र रथीतमम् शब्द बन्दछन् भने लोकमा ईत्व नहुने भएकाले रथितरः र रथितमम् शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

लोकमा सम्बुद्धिसंज्ञक विभक्ति र जस् विभक्ति पर रहेमा हस्व इकार र उकारको नित्य रूपमा गुण हुन्छ (पा.,अ. ७।३।१०८-१०९) भने वेदमा जस् आदि विभक्ति पर भएमा विकल्पले गुण हुने (का.,म.भा. ७।३।१०९।१) भएकाले अम्बे/अम्ब, दर्वे/दर्वि, शतक्रत्वः/शतक्रतवः, पशवे/पशवे, किंकिदीव्या/किंकिदीविना जस्ता वैकल्पिक शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यसैगरी लोकमा अजादि पित् सार्वधातुक प्रत्यय पर भएमा अभ्यस्तसंज्ञक लघूपध अङ्गको गुण हुँदैन तर वेदमा यस किसिमको लघूपध अङ्गका इकार र उकारको गुणको निषेध बहुल रूपमा हुने (का.,म.भा. ७।३।८७।२) भएकाले लेट् लकारमा जुजोषत् शब्द बन्दछ।

वेदमा संहिताका विषयमा अच् पर भएमा प्लुतविकारका सन्दर्भमा विधान गरिएका इकार र उकारका स्थानमा क्रमशः यकार र वकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।२।१०८) भएकाले अग्ना३ याशा, अग्ना३ यिन्द्रम्, पटा३ वाशा र पटा३ वुदकम् सिद्ध हुन्छन्।

लोकमा तृतीयादि अजादि विभक्ति पर भएमा अस्थि, दधि, सक्थि र अक्षि शब्दको उदात्तविशिष्ट अनङ् अन्तादेश हुन्छ भने वेदमा अजादिभिन्न तृतीयादि विभक्ति पर भएमा, प्रथमा वा द्वितीया विभक्ति पर भएमा र विभक्ति पर नभएमा पनि अस्थि, दधि, सक्थि र अक्षि शब्दका इकारका स्थानमा अनङ् आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।७६) भएकाले अस्थिभिः, अस्थानि र अस्थवन्तम् शब्दको निष्पत्ति हुन्छ भने लोकमा अस्थिभिः, अस्थानि र अस्थवन्तम् शब्दको निर्माण हुन्छ।

वेदमा अजादि प्रत्यय वा शब्द पर भएमा तनु आदि शब्दहरूका इकार र उकारका स्थानमा बहुल प्रकारले इयङ् र उवङ् आदेश हुने (का.,म.भा. ६।४।७७।१) भएकाले तनुवम्/तन्वम्, विष्वम्/विषुवम्, स्वर्गम्/सुवर्गम्, त्रियम्बकम्/त्र्यम्बकम् आदि प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन्।

ईकारको हस्व, यण् (यकार) र इयङ् आदेश

वेदमा भू र सुधी शब्दका ईकार र ऊकारको यण् आदेश र इयङ् तथा उवङ् दुवै हुने (पा.,अ. ६।४।८६) भएकाले विभ्वम्/विभुवम् र सुध्यः/सुधियः शब्द प्रयोग गरिन्छन् भने लोकमा यण् निषेध हुने हुँदा इयङ् र उवङ् आदेश भएर विभुवम् र सुधियः शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

उकारको दीर्घ, गुण (ओ), यण् (वकार) र उवङ् आदेश

वेदमा ल्यप् प्रत्यय पर भएमा यु र प्लु धातुका उकारको दीर्घ हुने (पा.,अ. ६।४।५८) भएकाले वियूय र विप्लूय शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा दीर्घ नहुने भएकाले तुक् आगम भएर वियुत्य र विप्लुत्य शब्द बन्दछन् । यसका अतिरिक्त उकारको गुण (ओ), यण् (वकार) र उवङ् आदेशका नियम तथा प्रयोगको चर्चा उपर्युक्त इकारको आदेशमा गरिसकिएको छ ।

ऋकारको ऋकार, दीर्घ तथा र आदेश

लोकमा चङ् प्रत्यय पर हुने णिच् प्रत्यय पर भएमा उपधामा रहेका ऋवर्णका स्थानमा विकल्पले ह्रस्व ऋकार आदेश हुन्छ भने वेदमा यस किसिमको ऋकार आदेश नित्य रूपमा हुने (पा.,अ. ७।४।८) भएकाले अवीवृधत् शब्दको निर्माण हुन्छ तर लोकमा अवीवृधत्/अवीवर्धत् दुवै किसिमका शब्दको प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी वेदमा इष्ठन्, इमनिच् र ईयसुन् प्रत्यय पर भएमा ऋजु शब्दका ऋकारका स्थानमा विकल्पले र आदेश हुने (पा.,अ. ६।४।१६२) भएकाले रजिष्ठम् शब्द सिद्ध हुन्छ भने र आदेश नभएका पक्षमा तथा लोकमा टिलोप र विभक्त्यादिकार्य भएर ऋजिष्ठम् शब्द बन्दछ । यसका अतिरिक्त ऋकारको दीर्घ आदेश नियम र प्रयोगको उल्लेख उपर्युक्त अकारको आदेशमा गरिसकिएको छ ।

ऋकारको उकार आदेश

लोकमा जुन अङ्गावयव ऋकार पहिला ओष्ठ्यपूर्व वर्ण छ तदन्त धातुका ऋकारका स्थानमा उकार आदेश हुन्छ भने वेदमा त्यस किसिमको उकार आदेश बहुल रूपमा हुने (पा.,अ. ७।१।१०३) भएकाले ततुरिः र जगुरिः शब्दको निर्माण हुन्छ ।

एकारको आत्व र ऐकार आदेश

वेदमा खिद् धातुका एकारको विकल्पले आत्व हुने (पा.,अ. ६।१।५२) भएकाले चिखाद/चिखिद वैकल्पिक शब्दको सिद्धि हुन्छ भने लोकमा चिखेदे बन्दछ । त्यसैगरी वेदमा लेट् लकारसम्बन्धी अन्य एकारका स्थानमा विकल्पले ऐकार आदेश हुने (३।४।९६) भएकाले ईशै, गृह्यान्तै जस्ता शब्दको सिद्धि हुन्छ भने लोकमा लेट् लकारको प्रयोग नै हुँदैन ।

स्वरवर्णको प्लुत र ओम् आदेश

वेदमा पृष्टप्रतिवचन अर्थात् प्रश्नको उत्तरमा भनिएको वाक्यको अवयव हि शब्दका टिसंज्ञक इकारको विकल्पले प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।९३) भएकाले अकार्षि हि३ सिद्ध हुन्छ भने प्लुत नभएका पक्षमा अकार्षि हि हुन्छ । त्यस्तै “गुरोर नृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्” इत्यादि सूत्रहरूले विधान गरेको दूराह्वाननिमित्तक ऐच् (ऐ र औ) को प्लुतत्व प्राप्त भएमा ऐच्का अवयव इकार र उकारको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१०६) भएकाले ऐऽतिकायन र औऽपगव दुवै शब्दमा प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ । यसैगरी दूराह्वानदेखि भिन्न प्रसङ्गमा प्रगृह्यसंज्ञा नभएका ऐच्को प्लुत प्राप्त भएमा एकार र ऐकारको पूर्वाद्धका स्थानमा प्लुत आकार र उत्तराद्धका स्थानमा इकार तथा ओकार र औकारको पूर्वाद्धका स्थानमा प्लुत आकार र उत्तराद्धका स्थानमा उकार आदेश (प्लुत विकार) हुने (पा.,अ. ८।२।१०७) हुने र यस्तो नियम प्रश्नान्त, अभिपूजित, विचार्यमाण, प्रत्यभिवाद र याज्यान्त अर्थमा प्रवृत्त हुने (का.,म.भा. ८।२।१०७।२) भएकाले अगमः३ पूर्वाऽन्त्रामा३न् अग्निभूता३ इ, भद्रं करोषि पटा३ उ, होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ र आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इ वाक्यहरू बन्दछन् । त्यसैगरी वेदमा यज्ञकर्म गर्ने बेलामा प्रयोग गरिने ये शब्दका एकारको प्लुत उदात्त हुने (पा.,अ. ८।२।८८) भएकाले ये३ यजामहे बन्दछ । त्यस्तै वेदमा अभ्यादान अर्थात् स्वाध्याय आदिको प्रारम्भमा रहेको ओम् शब्दका ओकारको प्लुत उदात्त हुने (पा.,अ. ८।२।८७) भएकाले ओ३म् अग्निमीले पुरोहितम् सिद्ध हुन्छ ।

वेदमा आमन्त्रितसंज्ञक (सम्बोधनको एकवचन) शब्दका टिसंज्ञक वर्णको प्लुतविकार हुने (का.,म.भा. ८।२।१०७।३) भएकाले अमा३ इ पत्नी वः वाक्यमा प्लुतविकार सिद्ध हुन्छ। यसैगरी वेदमा याज्याकाण्डमा पढिने याज्या नामक मन्त्रहरूका अन्तिम टिसंज्ञक वर्णको यज्ञकर्ममा प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१०) भएकाले जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाहा३म् सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी वेदमा यज्ञकर्ममा प्रयोग गरिने ब्रूहि, प्रेष्य, श्रौषट्, वौषट् र आवह शब्दहरूका आद्य अच्वर्णको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।११) भएकाले अमन्येऽनुब्रू३हि, अमन्ये गोमयानि प्रेष्य, अस्तु श्रौ३षट्, सोमस्याग्ने व्रीहौ वौ३षट् र अग्निमा३वह प्रयोगमा प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ।

वेदमा अग्नीत् नामक ऋत्विजलाई प्रेषण अर्थात् कुनै काममा लगाउने अर्थमा प्रयोग गरिएको पदका आद्य अच्वर्णको र त्यसदेखि अव्यवहित उत्तरवर्ती अच्वर्णको पनि प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१२) भएकाले ओ३श्रा३वय शब्द सिद्ध हुन्छ। त्यस्तै वेदमा आफ्नो मतद्वारा परास्त गरेर अर्काको मतलाई प्रकाशन गर्ने वाक्यको अन्तिम टिसंज्ञक वर्णको विकल्पले प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१४) भएकाले अद्यामावास्येत्यात्थ३ वाक्य बन्दछ भने प्लुत नभएका पक्षमा अद्यामावास्येत्यात्थ हुन्छ। यसैगरी वेदमा भर्त्सन अर्थात् हप्काउनका लागि गरिएको द्वित्वको परिणामस्वरूप द्वित्वयुक्त दुवै शब्दका टिसंज्ञक वर्णको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१५) भएकाले दस्यो३ दस्यो३ घातयिष्यामि त्वाम् र चौर३ चौर३सिद्ध हुन्छन्।

वेदमा हप्काउने विषयमा अङ्ग शब्दले युक्त वाक्यका साथमा रहेको आकाङ्क्षा राख्ने तिङन्त पदका अन्त्य अच्वको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१६) भएकाले अङ्ग कूज३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी वेदमा प्रमाणहरूद्वारा वस्तुको तात्त्विक रूपमा विचारपूर्वक परीक्षण गरिने वाक्यहरूको अन्तिम टिसंज्ञक वर्णको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१७) भएकाले होतव्यं दीक्षितस्य गृहे३ र न होतव्य३म् वाक्य सिद्ध हुन्छन्। त्यस्तै लौकिक प्रयोगमा त विचार्यमाण विषयक वाक्यमध्ये पूर्ववर्ती वाक्यका टिसंज्ञक वर्णको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१८) भएकाले अहिर्नु३ रज्जुर्नु सिद्ध हुन्छ।

प्रतिश्रवण भन्नाले अभ्युपगम (स्वीकृति), प्रतिज्ञान (प्रतिज्ञा गर्नु) एवम् श्रवणाभिमुख्य (सुन्नका लागि प्रवृत्त हुनु) भन्ने बुझिने र यी तीनवटै अर्थ बुझाउने सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको वाक्यका टिसंज्ञक वर्णको प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१९) भएकाले गां मे देहि भो३, हन्त ते ददामि३, नित्यः शब्दो भवितुमर्हीति३ र दत्त किमात्थ३ वाक्यमा प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ। यसैगरी प्रश्नवाक्यको अन्तमा प्रयोग गरिएको पदको र अभिपूजित अर्थका वाक्यको टिसंज्ञक वर्णको अनुदात्त प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१००) भएकाले अग्निभूता३ इ, पटा३ उ र शोभनः खल्वसि माणवक३ प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन्। त्यस्तै उपमा अर्थमा प्रयोग गरिएका खण्डमा चित् शब्दले युक्त वाक्यको अन्तिम टिसंज्ञक वर्णको प्लुत अनुदात्त हुने (पा.,अ. ८।२।१०१) भएकाले अग्निचिद्भाया३त् सिद्ध हुन्छ।

वेदमा उपरिस्विदासीत् यस वाक्यका टिसंज्ञक वर्णको प्लुत अनुदात्त हुने (पा.,अ. ८।२।१०२) भएकाले उपरिस्विदासी३त् सिद्ध हुन्छ। त्यसैगरी वेदमा असूया (गुणमा दोष देख्नु वा ईर्ष्या), सम्मति (समर्थन), कोप (क्रोध) र कुत्सन (निन्दा) अर्थ बुझिँदा आम्रेडितसंज्ञक शब्द पर भएमा पूर्ववर्ती द्विरुक्त शब्दका टिसंज्ञक वर्णको स्वरित प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१०३) भएकाले अभिरूपक३ अभिरूपक, रिक्तं ते आभिरूप्यम्, अभिरूपक३ अभिरूपक, शोभनोऽसि, अविनीतक३ अविनीतक, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म र शाक्तीक३ शाक्तीक, रिक्ता ते शक्तिः यी वाक्यहरूमा स्वरित प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ। त्यस्तै वेदमा क्षिया शब्दले आचारको उल्लङ्घन, आशीः शब्दले प्रार्थनाविशेष वा आशीर्वाद र प्रैष शब्दले कसैलाई काममा लगाउनु भन्ने अर्थ बुझिएमा आकाङ्क्षाले युक्त भएको तिङन्त पदका टिसंज्ञक वर्णको स्वरित प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१०४) भएकाले स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयाति, पुत्राँश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात र कटं कुरु ग्रामं गच्छ यी वाक्यहरूमा स्वरित प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ। यसैगरी वाक्यद्वारा प्रश्न र आख्यान (उत्तर) अर्थ बुझिएमा अनन्त्य र अन्त्य सबै पदका टिसंज्ञक वर्णको स्वरित प्लुत हुने (पा.,अ. ८।२।१०५) भएकाले अगमः३ पूर्वा३न्त्रामा३न् र अगम३म् पूर्वा३न्त्रामा३न् यी दुवै वाक्यमा स्वरित प्लुत स्वर सिद्ध हुन्छ।

वेदमा यज्ञकर्म गर्ने बेलामा प्रयोग गरिएका शब्दको टिसंज्ञक वर्णका स्थानमा ओ३म् आदेश हुने (पा.,अ. ८।२।८९) भएकाले जिन्वति शब्दका अन्त्य इकारका स्थानमा ओ३म् आदेश भएर अपां रेतांसि जिन्वतो३म् सिद्ध हुन्छ ।

द्विस्वरवर्णदेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

पूर्वान्त स्वर र पराद्य स्वर दुवैका स्थानमा स्वरवर्णको परिवर्तन हुने प्रक्रियालाई द्विस्वरवर्णदेश भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणमा द्विस्वरवर्णका रूपमा गण+ईशः =गणेशः जस्ता प्रयोगहरूको पूर्वान्तमा ऐकार र औकारबाहेकका ११ प्रकारका आदेशी स्वरवर्णको उपस्थिति रहनसक्ने र परादिमा सबै १३ प्रकारका आदेशी स्वरवर्णको उपस्थिति हुनसक्ने हुँदा पूर्वान्त-पराद्य दुवै स्वरवर्णका स्थानमा सबै १३ प्रकारका स्वरवर्णको आदेश सम्भव देखिन्छ (ढकाल, २०६७, पृ. २५२-२७०) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा पूर्वसवर्णदीर्घ र पूर्वरूपका सन्दर्भमा पूर्वान्त ईकार र पराद्य अकार तथा औकारका स्थानमा ईकार हुने र पररूपका सन्दर्भमा पूर्वान्त आकार र पराद्य एकार तथा ओकारका स्थानमा क्रमशः एकार र ओकार हुने दुई नियम प्रवृत्त भएको पाइन्छ ।

पूर्वान्त इकार र पराद्य अकार/औकारको आदेश

वेदमा दीर्घदीर्घ जस् प्रत्यय र इच् पर भएमा पूर्वसवर्णदीर्घ (पा.,अ. ६।१।१०६), अम् पर भएमा पूर्वरूप र सम्प्रसारणसमेत विकल्पले हुने भएकाले वाराही/वाराह्यौ, मानुषीः/मानुष्यः, शमीम्/शम्यम्, गौरीम्/गौर्यम्, इज्यमानः/यज्यमानः बन्दछन् भने लोकमा वाराह्यौ, मानुष्यः, शमीम्, गौरीम्, इज्यमानः शब्दको मात्र प्रयोग गरिन्छ ।

पूर्वान्त आकार र पराद्य एकार/औकारको आदेश

वेदमा एमन्, ओद्मन् आदि शब्द पर रहेमा पूर्ववर्ती अचूको पररूप हुने (का.,म.भा. ६।१।९।४।६) भएकाले आकारको एकारसँग पररूप भएर त्वेमन् शब्द तथा आकारको ओकारसँग पररूप भएर त्वोद्मन् शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा यस किसिमका शब्दमा पररूप आदेश भएको देखिँदैन ।

व्यञ्जनवर्णदेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

पाणिनीय व्याकरणमा डकार र जकारबाहेकका ३१ प्रकारका व्यञ्जनवर्णका स्थानमा ८ प्रकारका स्वरवर्णको; सबै ३३ प्रकारका व्यञ्जनवर्णको; २ प्रकारका अयोगवाहको; एउटाद्विवर्णका; ८ प्रकारका अक्षरको र एउटा शब्दको मात्र परिवर्तन भएको भेटिन्छ (ढकाल, २०६७, पृ. ३४८-३४९) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा व्यञ्जनवर्णदेशका रूपमा क्, न्, म्, य्, रेफ, व्, स् तथा ह् आठ वर्णका स्थानमा आ, उ, ऋ, च्, ण्, तु, भ्, र्, व् र ष् १० वटा वर्ण र एउटा रु अक्षरको परिवर्तन भएको देखिन्छ । यस किसिमका व्यञ्जनवर्णदेशका लागि २९ वटा वैदिक नियमहरूको प्रवृत्ति भएको पाइन्छ ।

ककारको चुत्व आदेश निषेध

वेदमा यद् प्रत्यय पर भएमा कृष् धातुको अभ्यासका ककारका स्थानमा चुत्व आदेश नहुने (पा.,अ. ७।४।६४) भएकाले करीकृष्यते शब्दको निर्माण हुन्छ भने लोकमा अभ्यासका ककारको चुत्व भएर चरीकृष्यते शब्द सिद्ध हुन्छ ।

नकारको आकार, णकार र रेफ आदेश

वेदमा उत्तरपद पर भएमा अष्टन् शब्दका नकारको आत्व हुने (पा.,अ. ६।३।१२६) भएकाले अष्टापदी शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा अष्टन् शब्दका नकारको लोप भएर अष्टपदी प्रयोग हुन्छ ।

वैदिक संहितामा अलग पढिएका वा अलग पढ्न योग्य शब्दलाई अवग्रह र वेदमा ऋकार अन्तमा हुने अवग्रह पूर्वपददेखि पर रहेका नकारको णत्व हुने (पा.,अ. ८।४।२६) भएकाले पितृयाणम् शब्दमा णत्व सिद्ध हुन्छ। त्यस्तै वेदमा धातुमा रहेका निमित्त र् वा ष् वर्णदेखि, ऊरु शब्ददेखि र षु शब्ददेखि पर रहेका नस् शब्दका नकारका स्थानमा णत्व हुने (पा.,अ. ८।४।२७) भएकाले रक्षा णः, शिक्षा णः, उरु णः, अभीषु णः र मो षु णः शब्दहरू सिद्ध हुन्छन्।

वेदमा क्वनिप् र वनिप् प्रत्ययका नकारको रुत्व हुने (का.,म.भा. ८।३।११) भएकाले प्रातरित्वः शब्द बन्दछ। ऋचाहरूको प्रयोगमा अम् प्रत्याहार पर हुने छ्व् प्रत्याहार पर भएमा नकार अन्तमा हुने पदका नकारको विकल्पले रुत्व हुने (पा.,अ. ८।३।८) भएकाले पशूस्ताँश्चक्रे सिद्ध हुन्छ भने नकारको विकल्पले रुत्व नभएका पक्षमा पशून् तान् चक्रे बन्दछ। यसैगरी वेदमा यदि दुवै निमित्त (अट्) र निमित्ती अर्थात् कार्य (पदान्त न्) एउटै ऋचाको पाउमा रहेका छन् भने अट् प्रत्याहार पर भएमा दीर्घ स्वरदेखि उत्तरवर्ती पदान्त नकारका स्थानमा विकल्पले रु हुने (पा.,अ. ८।३।९) हुँदा देवाँ अच्छा सुमती र महाँ इन्द्रो य ओजसा वाक्य सिद्ध हुन्छन्। त्यसैगरी पायु शब्द पर रहेमा स्वतवान् शब्दका नकारका स्थानमा विकल्पले रुत्व हुने (पा.,अ. ८।३।११) भएकाले स्वतावाँः पायुः बन्दछ।

मकारको वकार आदेश

वेदमा इवर्ण अन्तमा हुने शब्द र रेफ अन्तमा हुने शब्ददेखि पर रहेको मतुप् प्रत्ययका मकारको वकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।२।१५) भएकाले हरिवते, गीर्वान्, त्रिवती, हरिवः, अधिपतिवती, अग्निवान्, आरेवान्, सरस्वतीवान्, भारतीवान्, दधीवान्, धूर्वान्, आशीर्वान् आदि वैदिक शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा मकारको वत्व नहुने भएकाले हरिमते, गीर्मान्, त्रिमती, हरिमः, अधिपतिमती, अग्निमान्, आरेवान्, सरस्वतीमान्, भारतीमान्, दधीमान्, धूर्मान्, आशीर्मान् आदि शब्द बन्दछन्।

यकारको सम्प्रसारण (इकार) आदेश

वेदमा मतुप् प्रत्यय पर भएमा रयि शब्दका यकारको बहुल प्रकारले सम्प्रसारण (इकार) हुने (का.,म.भा. ६।१।३७।६) भएकाले रेवान् र अप्रवृत्ति हुँदा रयिमान् शब्द बन्दछ।

रेफको उकार र सम्प्रसारण (ऋकार) आदेश

वेदमा रुह धातु पर भएमा स्वर शब्दका रेफको उत्त्व हुने (का.,म.भा. ६।३।१०९।५) भएकाले स्वि रोहाव प्रयोगको सिद्धि हुन्छ। त्यस्तै वेदमा ऋच् शब्द पर भएमा त्रि शब्दका रेफको सम्प्रसारण (ऋकार) र उत्तरपदको आदिमा रहेका अक्षरको लोप हुने (का.,म.भा. ६।१।३७।५) भएकाले तृचम् शब्द सिद्ध हुन्छ।

वकारको सम्प्रसारण (उकार) आदेश

वेदमा ह्वेज् धातुका वकारको बहुल प्रकारले सम्प्रसारण हुने (पा.,अ. ६।१।३४) भएकाले आहुवे शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा आह्वये शब्द बन्दछ।

सकारको तकार, रुत्व, रेफ र षकार आदेश

वेदमा भकार आदिमा हुने प्रत्यय पर भएमा मास् शब्दका सकारको तकार आदेश हुने (का.,म.भा. ७।४।४।१) भएकाले माद्भिः शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा माभिः शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यस्तै वेदमा भकार आदिमा हुने प्रत्यय पर

भएमा स्ववस्, स्वतवस् र उषस् शब्दका सकारका स्थानमा तकार आदेश हुने (का.,म.भा. ७।४।४।२) भएकाले स्ववद्भिः, स्वतवद्भिः र समुषद्भिः शब्दको निर्माण हुन्छ भने लोकमा स्ववभिः, स्वतवभिः र समुषभिः शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी वेदमा सम्बुद्धिसंज्ञक सु विभक्ति पर भएमा मतुप् प्रत्यय अन्तमा हुने शब्दका नकारको र वसु प्रत्यय अन्तमा हुने शब्दका सकारको रत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१) भएकाले मरुत्व इह र हरिवो मेदिनं त्वा वाक्य सिद्ध हुन्छन्।

वेदमा अमन्स्, ऊधस् र अवस् शब्दका सकारका स्थानमा विकल्पले रु आदेश र रेफ आदेश दुवै हुने (पा.,अ. ८।२।७०) भएकाले अमन् एव/अमन्रेव, ऊध एव/ऊधरेव र अव एव/अवरेव सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा नित्य रूपमा रत्व हुने भएकाले अमन् एव, ऊध एव र अव एवको मात्र प्रयोग गरिन्छ। यसैगरी लोकमा र वेदमा समेत राजन् शब्द पर भएमा प्रचेतस् शब्दका सकारको विकल्पले रत्व र रेफादेश दुवै हुने (का.,म.भा. ८।२।७०।१) भएकाले प्रचेतो राजन् र प्रचेता राजन् दुवै प्रयोग सिद्ध हुन्छन्। त्यस्तै वेदविषयक प्रयोगमा महाव्याहृति स्वरूपको भुवस् शब्दका सकारका स्थानमा रु आदेश र रेफ आदेश दुवै हुने (पा.,अ. ८।२।७१) भएकाले भुव इति र भुवरिति दुवै सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा नित्य रूपमा रत्व हुने भएकाले भुव इति मात्र प्रयोग गरिन्छ।

लोक र वेदमा समेत (भट्ट, १८८२, पृ. २००२) अनासेवन अर्थात् बारम्बर तताउनु भन्ने अर्थ नबताउने तप् धातुद्वारा निर्मित क्रियापद पर भएमा निस् उपसर्गका सकारका स्थानमा मूर्धन्य षकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।१०२) भएकाले निष्पत्तम् र निष्पत्ताः शब्दहरूको निर्माण हुन्छ। त्यस्तै युष्मद् शब्दका स्थानमा विधान गरिएका त्वम्, त्वा, ते र तव आदेशतथा तकार आदिमा हुने तत् र ततक्षुस् शब्दहरू पर भएमा वेदविषयक ऋचाको मध्य पाउमा रहेको सकारका स्थानमा षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०३) भएकाले त्रिभिष्ट्वम्, तेभिष्ट्वा, आभिष्ट्वा र सधिष्ट्व शब्दहरू सिद्ध हुन्छन्। यसैगरी यजुर्वेदका विषयमा केही आचार्यका मतमा युष्मद् शब्दका स्थानमा विधान गरिएका त्वम्, त्वा, ते र तव आदेश तथा तकार आदिमा हुने तत् र ततक्षुस् शब्दहरू पर भएमा पूर्ववर्ती शब्दमा रहेका सकारका स्थानमा षत्व हुने र केही आचार्यका मतमा भनिएकाले अन्य आचार्यका मतमा षत्व नहुने (पा.,अ. ८।३।१०४) भएकाले अर्चिभिष्ट्वम्, अग्निष्टे र अर्चिभिष्टतक्षुः शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने षत्व नभएका पक्षमा अर्चिभिस्त्वम्, अग्निस्ते र अर्चिभिस्ततक्षुः शब्दहरूको पनि निर्माण हुन्छ। त्यसैगरी वेदमा स्तुत र स्तोम शब्द पर भएमा पूर्ववर्ती शब्दका सकारको विकल्पले षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०५) भएकाले नृभिष्टुतस्य र गोष्टोमम् शब्द बन्दछन् भने षत्व नभएका पक्षमा नृभिः स्तुतम् र गोः स्तोमम् शब्दको निर्माण हुन्छ। त्यस्तै वेदमा पूर्वपदमा रहेका निमित्त अर्थात् इण् प्रत्याहार र कवर्गदिखि पर रहेका सकारका स्थानमा विकल्पले षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०६) भएकाले दिविष्टः शब्द बन्दछ भने षत्व नभएका पक्षको उदाहरणका रूपमा युवं हि स्थः उल्लेख गरिएको पाइन्छ। वेदमा पूर्वपदका निमित्तदेखि पर रहेका सुज् निपात शब्दका सकारका स्थानमा षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०७) भएकाले ऊषु णः र अभी षु णः प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन्। यसैगरी वेदमा इण् प्रत्याहार र कवर्गदिखि पर रहेका नकार अन्तमा नहुने सन् धातुका सकारको षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०८) भएकाले गोषा र नृषा शब्दहरू सिद्ध हुन्छन्। त्यसैगरी पृतना, ऋत र ऋति शब्ददेखि पर रहेका सह धातुका सकारको षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।१०९) भएकाले पृतनाषाहम्, ऋताषाहम् र ऋतीषाहम् शब्दहरू सिद्ध हुन्छन्। त्यस्तै वेदमा अट् आगमले व्यवधान भए पनि नि, वि र अभि उपसर्गदिखि पर रहेका सकारको विकल्पले षत्व हुने (पा.,अ. ८।३।११०) भएकाले न्यषीदत्, व्यषीदत् र अभ्यष्टौत् शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने षत्व नभएका न्यसीदत्, व्यसीदत् र अभ्यस्तौत् शब्दहरूको निर्माण हुन्छ।

हकारको भकार आदेश

वेदमा हृ र ग्रह धातुका हकारका स्थानमा भकार आदेश हुने (का.,म.भा. ३।१।८।१) भएकाले गृभाय, गृष्णामि, जभार आदि शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा यिनको सद्वा क्रमशः गृहाण, गृष्णामि, जहार आदि शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

यसप्रकार ककारका स्थानमा चकार, नकारका स्थानमा आकार, णकार र रेफ, मकारका स्थानमा वकार, रेफका स्थानमा उकार, वकारका स्थानमा उकार, सकारका स्थानमा तकार, रुत्व, रेफ र षकार तथा हकारका स्थानमा भकारको परिवर्तन गरी सातवटा व्यञ्जनवर्णका स्थानमा आ र उ दुई स्वरवर्णको तथा च्, ण्, त्, भ्, र्, व् एवम् ष् छ व्यञ्जनवर्णको परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

पाणिनीय वैदिक तथा लौकिक अयोगवाहादेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्यपाणिनीय

व्याकरणमा अनुस्वार (ँ) र विसर्ग (:) दुई प्रकारका अयोगवाहको सानुनासिक आठ प्रकारका व्यञ्जनवर्णमा, निरनुनासिक दुई प्रकारका व्यञ्जनवर्णमा र तीन प्रकारका अयोगवाहमा विकार भएको देखिन्छ (ढकाल, २०६७, पृ. ३४२-३४७) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा विसर्ग (:) का स्थानमा सकारको आदेश गर्ने छवटा नियमहरू प्रवृत्त भएको पाइन्छ ।

वेदमा प्र शब्दका र आप्रेडितसंज्ञक शब्दका कवर्ग र पवर्गलाई छाडेर अन्य कवर्ग र पवर्ग पर भएमा विसर्गका स्थानमा विकल्पले सकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।४९) भएकाले ऋतस्कविः र विश्वतस्पृथुः शब्द सिद्ध हुन्छन् । त्यस्तै वेदमा कः, करत्, करति, कृधि र कृत शब्द पर भएमा अदिति शब्ददेखि भिन्न शब्दहरूसँग सम्बद्ध विसर्गका स्थानमा सकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।५०) भएकाले अपस्कः, वस्यस्करत्, सुपेशस्करति, उरु णस्कृधि र नस्कृतम् शब्दहरूको निर्माण हुन्छ । यसैगरी वेदमा माथि हुने भन्ने अर्थमा रहेको परि शब्द पर भएमा पञ्चमी विभक्तिसम्बन्धी विसर्गका स्थानमा सकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।५१) भएकाले दिवस्परि शब्द सिद्ध हुन्छ ।

वेदमा पा धातु पर रहेमा पञ्चमी विभक्तिसँग सम्बद्ध विसर्गका स्थानमा बहुल प्रकारले सकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।५२) भएकाले दिवस्पातु शब्द सिद्ध हुन्छ । त्यसैगरी वेदमा पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस् र पोष शब्द पर भएमा षष्ठी विभक्तिसँग सम्बद्ध विसर्गका स्थानमा सकार आदेश हुने (पा.,अ. ८।३।५३) भएकाले वाचस्पतिम्, दिवस्पुत्राय, दिवस्पृष्ठम्, तमसस्पराम्, इलस्पदे, दिवस्पयः र रायस्पोषम् शब्दहरूको निर्माण हुन्छ । त्यस्तै वेदमा पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस् र पोष शब्द पर भएमा इडा शब्दको षष्ठी विभक्तिसँग सम्बद्ध विसर्गका स्थानमा विकल्पले सकार हुने (पा.,अ. ८।३।५४) भएकाले इलायास्पुत्रः र इलायास्पदे सिद्ध हुन्छन् भने विकल्पले सत्व नभएका पक्षमा विसर्ग नै रहने भएकाले इलायाः पुत्रः र इलायाः पदे शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् ।

पाणिनीय वैदिक तथा लौकिक प्रकृत्यादेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

प्रकृतिभूत धातु वा प्रातिपदिकका स्थानमा अनेक वर्णका रूपमा परिवर्तन गरिने शब्दलाई प्रकृत्यादेश भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणका प्रकृत्यादेशलाई धात्वादेश र प्रातिपदिकादेश गरी मुख्यतः दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

धात्वादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

पाणिनीय व्याकरणमा अद् आदि ३४ प्रकारका धातुका स्थानमा जग्ध् आदि ३९ प्रकारका धात्वन्तरको आदेश सम्भव देखिन्छ (ढकाल, २०८०, पृ. ६७) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा अद्, चाय्, ह्वृ र ओहाक् चार धातुका स्थानमा क्रमशः घस्त्, की, हु र हि गरी चार प्रकारको धात्वन्तरको आदेशका लागि चार वैदिक नियमको प्रवृत्ति भएको पाइन्छ ।

लोकमा लुङ् र लिट् लकार तथा सन्, घञ् र अप् प्रत्यय पर भएमा मात्र अद् धातुका स्थानमा घस्त् हुन्छ (पा.,अ. २।४।३७, ३८, ४०) भने वेदमा अद् धातुका स्थानमा बहुल प्रकारले घस्त् आदेश हुने (पा.,अ. २।४।३९) भएकाले क्तिन्

आदि प्रत्यय पर हुँदा पनि घस्तु आदेश भएर सग्धिश्च जस्ता वैदिक प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन् । यसैगरी वेदमा चाय् धातुका स्थानमा बहुल प्रकारले की आदेश हुने (पा.,अ. ६।१।३५) भएकाले चिक्युः, निचिक्युः शब्दको निष्पत्ति हुन्छ । त्यस्तै वेदमा निष्ठासंज्ञक प्रत्यय पर भएमा ह्वृ धातुका स्थानमा हु आदेश हुने (पा.,अ. ७।२।३१) भएकाले अह्वृतम् शब्दको निर्माण हुन्छ भने लोकमा अह्वृतम् प्रयोग गरिन्छ । त्यसैगरी लोकमा क्त्वा प्रत्यय पर भएमा ओहाक् (हा) धातुको नित्य रूपमा हि आदेश भएर हित्वा शब्दको मात्र प्रयोग गरिन्छ भने वेदमा ओहाक् धातुको विकल्पले हि आदेश हुने (पा.,अ. ७।४।४४) भएकाले हित्वा र हीत्वा दुवै शब्द प्रयोग गरिन्छन् ।

प्रातिपदिकादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

पाणिनीय व्याकरणमा इदम् आदि ७३ प्रकारका प्रातिपदिकका स्थानमा अश् आदि ८४ प्रकारका प्रातिपदिकान्तरको आदेश सम्भव देखिन्छ (ढकाल, २०८०, पृ. ७७) । तीमध्ये पाणिनीय वैदिक व्याकरणमा अपर, दन्त, समान, सह, कु, शिरस्, दुष्ट, द्रविण, वृष र रिष्ट गरी १० वटा प्रातिपदिकका स्थानमा क्रमशः पश्च/पश्चा, दत्, स, सध, कव/का, शीर्षन्, दुरस्, द्रविणस्, वृषण् र रिषण् आदेश गरी १२ प्रकारका प्रातिपदिकान्तरको आदेश भएको पाइन्छ । यीमध्ये पश्च, पश्चा, शीर्षन्, दुरस्, द्रविणस्, वृषण् र रिषण् आदेश निपातन नियमसँग सम्बद्ध रहेका कारण तिनको यहाँ चर्चा गरिएको छैन । दत्, स, सध, कव र का पाँचवटा प्रातिपदिकादेशका लागि प्रवृत्त हुने निपातनेतर चारवटा वैदिक नियमहरू निम्नलिखित छन् :

वेदमा बहुव्रीहि समासको चरमावयव दन्त शब्दका स्थानमा दत् आदेश हुने (पा.,अ. ५।४।१४२) भएकाले उभयतोदतः शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा उमेर बताएका खण्डमा मात्र दन्त शब्दका स्थानमा दत् आदेश गरिन्छ । त्यसैगरी वेदमा मूर्धन्, प्रभृति र उदर्क शब्दमध्ये कुनै उत्तरपदमा नरहेमा समान शब्दका स्थानमा स आदेश हुने (पा.,अ. ६।३।८४) भएकाले सगर्भ्यः शब्द सिद्ध हुन्छ । त्यस्तै वेदमा माद र स्थ पर भएमा सह शब्दका स्थानमा सध आदेश हुने (पा.,अ. ६।३।९६) भएकाले सधमादे र सधस्थम् शब्द बन्दछन् । यसैगरी वेदमा पथिन् शब्द पर भएमा कु शब्दका स्थानमा विकल्पले कव र का आदेश हुने (पा.,अ. ६।३।१०८) भएकाले कवपथः, कापथः, कुपथःसमेत तीन शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा उष्ण शब्द पर भएमा बाहेक कु शब्दका स्थानमा कव आदेश नहुने भएकाले कापथः र कुपथःदुई शब्दको मात्र प्रयोग गरिन्छ ।

पाणिनीय वैदिक तथा लौकिक प्रत्ययादेश नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

प्रकृतिभूत धातु वा प्रातिपदिकदेखि विधान गरिने विभिन्न किसिमका प्रत्ययका स्थानमा प्रत्ययान्तरका रूपमा आदेश हुने शब्दलाई प्रत्ययादेश भनिन्छ । पाणिनीय व्याकरणका प्रत्ययलाई मुख्यतः सात प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : १. सुप्प्रत्यय, २. तिङ्प्रत्यय, ३. धात्वंशप्रत्यय, ४. तद्धितप्रत्यय, ५. कृतप्रत्यय, ६. स्त्रीप्रत्यय र ७. विकरणप्रत्यय (ढकाल, २०७३, पृ. १२६) । यी प्रत्ययहरूमध्ये पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा सुप्प्रत्यय, तिङ्प्रत्यय, कृतप्रत्यय र विकरणप्रत्यय गरी चार प्रकारका प्रत्ययान्तर्गतका सु, औ, जस्, अम् (सुप्) टा, भिस्, भ्यस्, डि, सुप्, इरेच्, हि, अम् (तिङ्) ध्वम्, त, लिट्, च्लि र श्ना गरी १७ वटा प्रत्ययका स्थानमा सु, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, याल्, इया, डियाच्, ई, आङ्, अयाच्, अयार, ऐस्, अदङ् रे, धि, मश्, ध्वात्, तात्, तप्, तनप्, तन, थन, कानच्, क्वस्, चङ्, अङ् र शायच् गरी ३१ वटा प्रत्ययान्तरको आदेश भएको पाइन्छ । त्यसका लागि १९ वटा वैदिक नियमहरू प्रवृत्त भएका देखिन्छन् ।

सुप्प्रत्ययादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

सु, औ, जस् आदि सुप् प्रत्ययका स्थानमा प्रत्ययान्तरका रूपमा आदेश गरिने सु, आ, आत् आदि शब्दलाई सुप्प्रत्ययादेश भनिन्छ । पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा मुख्यतः सु, औ, जस्, अम्, टा, भिस्, भ्यस्, डि र सुप् गरी नौवटा

सुप्रत्ययका स्थानमा सु, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, याल्, इया, डियाच्, ई, आङ्, अयाच्, अयार्, ऐस् र अदङ् १७ वटा प्रत्ययान्तरको आदेशसम्बन्धी पाँचवटा नियम र तदन्तर्गतका प्रयोगको चर्चा भएको देखिन्छ।

वेदमा बहुल प्रकारले भिस्का स्थानमा ऐस् आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।१०) भएकाले ऐस् आदेशको अप्रवृत्ति हुँदा देवेभिः, कर्णेभिः, सर्वेभिः आदि प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा ऐस् आदेशको अप्रवृत्ति वा निषेध नहुने भएकाले देवैः, कर्णैः, सर्वैः जस्ता शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ। यसैगरी वेदमा इतर शब्ददेखि विहित सु र अम् प्रत्ययका स्थानमा अदङ् आदेश नहुने (पा.,अ. ७।१।२६) भएकाले इतरम् शब्द बन्दछ भने लोकमा इतर शब्ददेखि अदङ् आदेशको निषेध नहुने भएकाले इतरत् शब्द सिद्ध हुन्छ।

वेदमा सु, औ, जस् आदि विभक्तिहरूका स्थानमा सु आदेश, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच् र याल् आदेशहरू हुने (पा.,अ. ७।१।३९) भएकाले पन्थाः, यदा, दिविस्पृशा, सुरथा, रथीतमा, उभा, देवा, अश्विना, नतात्, या, ता, युष्मे, अस्मे, उरुया, धृष्णुया, नाभा, अनुष्ठ्या, साधुया र वसन्ता शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा क्रमशः पन्थानः, यौ, दिविस्पृशौ, सुरथौ, रथितमौ, उभौ, देवौ, अश्विनौ, नतम्, यम्, तम्, युष्मासु, अस्मभ्यम्, उरुणा, धृष्णुना, नाभौ, अनुष्ठया, साधु र वसन्ते शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी वेदमा सुप् प्रत्ययहरूका स्थानमा इया, डियाच्, ईकार, आङ्, अयाच् र अयार् आदेशहरू हुने (का.,म.भा. ७।१।३९।३-४) भएकाले उर्विया, दार्विया, सुक्षेत्रिया, सरसी, बाहवा, स्वप्नया र नावया शब्द सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा उरुणा, दारुणा, सुक्षेत्रिणा, सरसि, बाहुना, स्वप्नेन र नावा शब्द बन्दछन्।

तिङ्प्रत्ययादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

तिप्, तस्, भि आदि तिङ् प्रत्यय वा तिनका स्थानमा आदेश गरिएका इरेच्, हि, अम् आदि प्रत्ययान्तरका स्थानमा आदेश गरिने रे, धि, मश् आदि शब्दलाई तिङ्प्रत्ययादेश भनिन्छ। पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा मुख्यतः इरेच्, हि, अम्, ध्वम् र त गरी पाँचवटा तिङ्प्रत्ययका स्थानमा रे, धि, मश्, ध्वात्, तात्, तप्, तनप्, तन र थन नौवटा प्रत्ययान्तरको आदेशसम्बन्धी सातवटा नियम र तदन्तर्गतका प्रयोगको चर्चा गरिएको पाइन्छ।

वेदमा लिट् लकारको भि तिङ्प्रत्ययका स्थानमा आदेशभूत इरेच्प्रत्ययका स्थानमा बहुल प्रकारले रे आदेश हुने (पा.,अ. ६।४।७६) भएकाले दध्ने शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा रे आदेशको अप्रवृत्ति हुने हुँदा दधिरे शब्दको प्रयोग हुन्छ। यसैगरी लोकमा हु धातुदेखि र भलन्त धातुदेखि पर रहेका लोट् लकारको सिप् तिङ्प्रत्ययका स्थानमा आदेशभूत हिका स्थानमा धि आदेश हुन्छ भने वेदमा श्रु, शृणु, पू, (दीर्घ), कृ र वृ धातुदेखि पर रहेका तिङ्प्रत्ययका स्थानमा आदेशभूत हिका स्थानमा पनि धि आदेश हुने (पा.,अ. ६।४।१०२) भएकाले श्रुधी/शृणुधी, पूर्धि, कृधि र अपावृधि शब्द बन्दछन् भने लोकमा शृणु, पिपूर्धि, कुरु र अपवृणु शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यसैगरी वेदमा डिद्ध्भाव नगरिएका हिका स्थानमा पनि धि आदेश हुने (पा.,अ. ६।४।१०३) भएकाले रारन्धि, प्रयन्धि र युयोधि शब्द बन्दछन् भने लोकमा रमस्व, प्रयच्छ र युहि शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

वेदमा मिप् प्रत्ययका स्थानमा आदेश भएका अम्को मश् आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।४०) भएकाले वधीम् शब्द सिद्ध हुन्छ भने लोकमा अर्वाधिषम् बन्दछ। त्यस्तै वेदमा ध्वम् प्रत्ययका स्थानमा ध्वात् आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।४२) भएकाले वारयध्वात् शब्दको निर्माण हुन्छ भने लोकमा ध्वात् आदेश नहुने भएकाले वारयध्वम् शब्दको निर्षक्ति हुन्छ। यसैगरी वेदमा लोट् लकारको मध्यम पुरुषको बहुवचनसम्बन्धी तका स्थानमा तात्, तप्, तनप्, तन र थन आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।४४, ७।१।४५) भएकाले कृणुतात्, गमयतात्, शृणोत, सुनोतन, दधातन, जुजुष्टन, यतिष्ठन शब्द बन्दछन् भने लोकमा तात् आदेश नहुने भएकाले कृणुत, गमयत, शृणुत, सुनुत, धत्त र जुषध्वम् शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

कृतप्रत्ययादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

तिप्, तप्, भि आदि १८ प्रकारका तिङ्प्रत्ययलाई छाडेर धातुदेखि विधान गरिने लट्, तव्यत्, ण्वुल् आदि सबैजसो प्रत्ययलाई कृतप्रत्यय भनिन्छ (पा.,अ. ३।१।९३)। पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा लिट् कृतप्रत्ययका स्थानमा कानच् र क्वसु तथा क्त्वा प्रत्ययका स्थानमा क्त्वा आदेशको विधान गर्ने तीनवटा नियम र तदन्तर्गतका प्रयोगहरूको चर्चा गरिएको छ।

वेदमा लिट् लकारका स्थानमा विकल्पले कानच् आदेश हुने (पा.,अ. ३।२।१०६) भएकाले चक्राणा, चिक्थानः, सुषुवाणः जस्ता शब्द सिद्ध हुन्छन्। त्यसैगरी वेदमा लिट् लकारकै स्थानमा विकल्पले क्वसु आदेश पनि हुने (पा.,अ. ३।२।१०७) भएकाले अररिवाँ, जक्षिवान्, पपिवान् जस्ता शब्दको निष्पत्ति हुन्छ। त्यस्तै वेदमा क्त्वा प्रत्ययका स्थानमा क्त्वा र ल्यप् पनि आदेश हुने (पा.,अ. ७।१।३८) भएकाले परिधापयित्वा शब्दको निर्माण हुन्छ भने लोकमा क्त्वा प्रत्ययको आदेश नहुने भएकाले परिधाप्य शब्दको प्रयोग गरिन्छ।

विकरणप्रत्ययादेशका नियम र प्रयोगमा पार्थक्य

प्रकृतिभूत धातु र तिङ्प्रत्ययका बीचमा विधान गरिने शप्, श्यन्, श आदि प्रत्ययलाई विकरणप्रत्यय भनिन्छ भने त्यस्ता विकरणप्रत्ययका स्थानमा प्रत्ययान्तरका रूपमा आदेश गरिने शब्दलाई विकरणप्रत्ययादेश भनिन्छ। पाणिनीय वैदिक प्रक्रियामा च्लि र शानच् दुईवटा विकरणप्रत्ययका स्थानमा चङ्, अङ् र क्स तथा श्ना प्रत्ययका स्थानमा शायच् आदेशका रूपमा विकरणप्रत्ययादेशको विधान गर्ने चारवटा नियम र तदन्तर्गतका प्रयोगहरूको चर्चा गरिएको पाइन्छ।

वेदमा गुप् धातुदेखि विधान गरिएको च्लि प्रत्ययका स्थानमा विकल्पले चङ् आदेश हुने (पा.,अ. ३।१।५०) भएकाले अजगुपतम्, अगौप्तम्, अगोपिष्टम् र अगोपायिष्टम् चारवटा रूपको प्रयोग भएको देखिन्छ भने लोकमा चङ् नहुने भएकाले अगौप्तम्, अगोपिष्टम् र अगोपायिष्टम् तीनवटा मात्र रूपको प्रयोग भएको पाइन्छ। त्यसैगरी वेदमा ण्यन्त ऊन्, ध्वन्, इल् र अर्द् धातुदेखि विधान गरिएको च्लि प्रत्ययका स्थानमा चङ् आदेश नहुने (पा.,अ. ३।१।५१) भएकाले ऊनयीः, ध्वनयीत् जस्ता वैदिक प्रयोगहरू सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा चङ् आदेश निषेध नहुने भएकाले चङ् आदेश भएर यिनको सङ्घा औनिनः, अदिध्वनत् (घटादि) र अदध्वनत् (चुरादि) शब्दको प्रयोग गरिन्छ। त्यस्तै वेदमा कृ, मृ, दृ र रुह धातुदेखि विधान गरिएको च्लि प्रत्ययका स्थानमा विकल्पले अङ् आदेश हुने (पा.,अ. ३।१।५९) भएकाले अकरम् अमरत्, अदरत् र अरुहत् शब्दहरू सिद्ध हुन्छन् भने लोकमा अङ् आदेश नभई सिच् आदेश हुने भएकाले यिनको सङ्घा अकार्षम्, अमृत, अदारीत् अरुक्षत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ। यसैगरी लोकमा लोट् लकारको सिप् प्रत्ययका स्थानमा आदेश भएको हि प्रत्यय पर भएमा हल्देखि परवर्ती श्ना प्रत्ययका स्थानमा शानच् आदेश हुन्छ (पा.,अ. ३।१।८३) भने वैदिक प्रयोगमा उक्त अवस्थामा श्ना प्रत्ययका स्थानमा शायच् र शानच् दुवै आदेश (पा.,अ. ३।१।८४) हुन्छन्।

निष्कर्ष

पाणिनीय व्याकरणको वैदिक प्रक्रियाका वर्णदेश, अयोगवाहादेश, प्रकृत्यादेश र प्रत्ययादेश गरी चार प्रकारका आदेशका लागि ११९ निपातेतर नियमहरू प्रवृत्त भएका छन्। तीमध्ये ५७ नियमहरूले लृबाहेकका १२ वटै स्वरवर्णका स्थानमा आँ, आ, इ, ई, उ, ऋ, ए, ओ, ऐ, यू, रू, वृ, अद्रि, अनङ्, इयङ्, उवङ् आदेशका साथै सबै स्वरवर्णको प्लुत स्वर निर्धारण गरेका छन् भने २९ नियमहरूले क्, न्, म्, य्, रेफ, व्, स्, तथा ह आठवटा व्यञ्जनवर्णका स्थानमा आ, उ, ऋ, च्, ण्, त्, भ्, द्, व् र ष् १० वर्ण तथा एउटा रु अक्षरमा परिवर्तन गरेका देखिन्छन्। यसैगरी छवटा नियमले विसर्गका स्थानमा सकार आदेश गरेका छन् भने प्रकृत्यादेश र प्रत्ययादेशमा प्रवृत्त हुने २७ वटा नियमले अद्, चाय्, ह्वृ र ओहाक् धातुका स्थानमा क्रमशः घस्त्, की, हु र हि आदेश; दन्त, समान, सह र कु प्रातिपदिकका स्थानमा क्रमशः दत्, स, सध र कव/का आदेश;

सु, औ, जस्, अम् (सुप्), टा, भिस्, भ्यस्, डि, सुप्, इरेच्, हि, अम् (तिङ्), ध्वम्, त, लिट्, चित् र श्ना प्रत्ययका स्थानमा सु, आ, आत्, शे, या, डा, ड्या, याच्, याल्, इया, डियाच्, ई, आङ्, अयाच्, अयार्, ऐस्, अनङ्, रे, धि, मश्, ध्वात्, तात्, तप्, तनप्, तन, थन, कानच्, क्वसु, चङ्, अङ् र शायच् प्रकृत्यन्तरको परिवर्तन गरेको पाइन्छ। यस किसिमका आदेशात्मक परिवर्तनहरू पाणिनीय व्याकरणका लौकिक नियम र प्रयोगहरूसँग पृथक् रहेका देखिन्छन्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

- ढकाल, मतिप्रसाद (२०६७). *लोप, आगम र वर्णविकारका दृष्टिले पाणिनीय व्याकरणका नियम र प्रयोगको समीक्षण* (अप्रकाशित विद्यावारिधिस्तरीय शोधप्रबन्ध), नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय।
- ढकाल, मतिप्रसाद (२०७३). 'पाणिनीय व्याकरणमा अनुबन्धको प्रयोजन', *प्रज्ञालोक*, वर्ष २, अङ्क २, पृ. १२२-१३५, नेपाल प्राध्यापक संघ कालिका संस्कृत विद्यापीठ एकाइ समिति।
- ढकाल, मतिप्रसाद (व्या. २०८०). *स्वरवैदिकी प्रक्रिया* (शोधपूर्ण नेपाली व्याख्यासहित), आगम ढकाल।
- ढकाल, मतिप्रसाद (२०८०). *पाणिनीय व्याकरणको अनुशीलन*, आस्था ढकाल।
- दीक्षित, भद्रोजि (१९५१ सन्). *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, चतुर्थो भागः, सम्पा. गिरिधर शर्मा र परमेश्वरानन्द शर्मा, मोतीलाल बनारसीदास।
- पतञ्जलि, (२००४ सन्). *व्याकरणमहाभाष्यम्*, प्रथमः खण्डः, सम्पा. भार्गव शास्त्री जोशी, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
- पाणिनि (१९७७ सन्). *अष्टाध्यायीसूत्रपाठः*, व्या. नारायण मिश्र, चौखम्बा ओरियन्टालिया।
- पौडेल, नारायणप्रसाद (व्या. २०६८). *वैदिकी प्रक्रिया*, सरल नेपाली व्याख्या विभूषिता, कमला लम्साल (पौडेल)।
- भट्ट, नागेश (१८८१ सन्). *लघुशब्देन्दुशेखरः*, तत्पुरुषसमासतो लिङ्गानुशासनप्रकरणपर्यन्तम्, व्या. भैरव मिश्र, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय।
- भट्ट, नागेश (१८८२ सन्). *बृहच्छब्देन्दुशेखरः*, तृतीयो भागः, सम्पा. सीताराम शास्त्री, वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय।
- सुवेदी, शालिग्राम (व्या. २०७१). *स्वरवैदिकी प्रक्रिया*, रञ्जना नेपाली व्याख्या संवलित, स्याङ्जा साहित्य प्रतिष्ठान।